

ELIAS LÖNNROT ESTIS.

Paul Hagu

"Kalevala" koostajana maailmakuulsuse saavutanud Elias Lönnrot on oma nime jäädvustanud kultuurilukku ka 11 pikema või lühema rahvaluule- ja keelekogumismatkaga. Kui valdava osa matkade eesmärgiks oli rahvaluule, eelkõige runode kogumine rahvuseepose koostamiseks ning hiljem selle täiendamiseks, siis kahe viimase matka siht oli juba teisenenud. Jõudnud enamiku oma runosaagist publitseerida, pöördus Lönnroti huvi keelekõsimustele, eriti sugulaskeelte uurimisele. Lönnroti 10. matk viis ta pikale retkele Norra-, Soome- ja Vene-Läpisse ning vepslaste juurde (1841 - 42). Viimane, 11. matk suundus Eestisse, eesmärgiks põhjalikum tutvumine eesti keelega, et saadud materjali kasutada soome, eesti, vepsa ja lapi keelte võrdleva keeleõpetuse koostamiseks.

E. Lönnroti käik Eestisse on varem leidnud õige mitmekülgselt valgustamist nii Soomest vaadatuna (A. Anttila, L. Kettunen) (1) kui ka uurijate pilgu läbi siitpoolt lahete (M. J. Eisen, A. Suits, M. Lepik) (2). Peamiseks allikaks, millele Eesti-retke käsitlejad on tuginenud, on eelkõige Lönnroti kirjad, mida ta Tartust oma soome sõpradele lähetas (3). Õnnelik leid Rõuge kirikukroonikast võimaldas O. Kuningal pisut täpsustada ka Lönnroti Lõuna-Eesti matka marsruuti (4). Tänavu on H. Niit tähelepanu juhtinud veel ühele huvitavale seigale - Lönnroti osale ühe soome rahvalaulu lõunaestikeelse tõlke saamisloos (5). O. Kuningas oletas, et Lõuna-Eesti kirikuarhiivide hoolikas läbivaatamine võiks päevavalgele tuua lisaandmeid Lönnroti teistegi peatuspaikade kohta. Aga vähemasti minu katse leida RAKA fondides olevatest kirikuarhiividest veel mõni antud teema kohta huvi pakkuv notiits ei kandnud siiski vilja. Niisiis pean edasise suhtes nentima: reläta refero (6).

Eesti matka ajal oli Lönnrot üheteistkümnendat aastat arst Põhja-Soome väikelinnas Kajaanis. Saanud kirjanduslike ja teaduslike tööde jaoks pikema ametipuhkuse, sõitis ta juuni lõpul 1844. a. Helsingist üle mere Tallinnasse. Pärast paari Tallinnas veedetud päeva matkas Lönnrot Kuusalusse. Kavatsatud pikemaajalisest põhjaeesti keele praktiseerimisest eesti uue kirjaväsi rajaja pastor Eduard Ahrensi juures ei tulnud siiski midagi välja, sest Ahrens lahkus juba

mõne päeva pärast tööleasumise tõttu Tallinnasse. Küll suutis soomlane üllatada Abramsit ettevalmistuete põhjalikkusega: ta raamatute hulgas leidus juba ka aasta tagasi ilmunud Ahrensi eesti keele grammatika.

Teinud ligi nädalase peatuse Koerus, jõudis Lõnnrot juuli esimestel päevadel Tartass. Ibatuatsvõimaduse leiab ta Tartu ülikooli selleaegse joonistusõpetaja August Matthias Hugeni kodus (Lille tänav 11). Peatamine Sagenite pool jättis soome külalisele igati meeldiva mälestuse, nagu seda kinnitab Helsingist saadetud tähekirj. Märkides tunnustavalt tartlaste töökast ja kasinat elmlasdi, iseloomustab Lõnnrot kirjas lektor Zittingile pisut ligemalt oma võõrustaja eluolu:

"Nimenõunik Hagen elatab oma naise ja 7 - 8 lapsega üsna kenasti ära sellest tühiaast palgast, mida ta saab ülikooli joonistusõpetajana, kaigi mitmed elutarbed. (näit. suhkur, kohv) on siin tunduvalt kallimad kui Soomes. Kes aga soostuks meil niisuguse päevatorraga: hommikul tass sigurisegust kohvi ja paar kuivikat, kella poole ühe paiku kaheksa-roaline lõuna koos selle juurde kuuluva klaasi õllega, õhtusöögi asemel 3 - 4 tassi teed ja paar väikest võileiba? Paari nädala kestel joodi vaid kord pärastlõunakohvi, seegi juhtus sellepärast, et lapsed seabusid maalt suvepuhkuselt. Punsi ja muid vägijooke ei tarvitata üldsegi. Külas käiakse haruharva ning sel puhul ei tehta kuskil suuremaid ettevalmistusi kui muidu on majas tavaks. Palmitakse vaid 3 - 4 tassi teed ja võileibu."

Tartus hakkas Lõnnrot hooliga omandama lõunaeesti keelt. Nii praktilise kui teoreetilise keeleõppuse mentoriks sai soome uurijale Fr. R. Faehlmann. Kahe kolleegi vahel kujunesid välja väga sõbralikud ja tihedad sidemed. Lõnnrot hindas Faehlmanni kui siirast, ausat, energilist ja töökast teadlast, kirjanest ja arsti. Oma kirjavahetuses iseloomustab ta Faehlmanni töötingimusi ja suhtlikkust järgmiselt: "Tal on rohkem patsiente kui ühelgi teisel tohtril linnas (60 - 70 haiget päevas, lisaks paljud need, kes tema juures kodas käivad), samal ajal on ta ülikoolis eesti keele lektor ning diietika ja farmakoloogia professori kohusetäitja. Aga ta jõuab olla ka veel ÜESi esimeheks ja üldse selle hingeks, kirjutada rahvale eestikeelseid jutte seltsi toimetatud kalendreis ja esuldada saksakeelseid uurimusi seltsi teaduslikes väljaannetes."

Lõnnrot märgib, et oma suurest hõivatusest hoolimata on Faehlmann aega leidnud tegelda samal ajal keeletundide andmisega peaaegu iga päev.

ÕESI eelmeheua viim Faehlmann ema soome kolleegi kontakti ka teiste ÕESI liikmetega. Lõnnrot osales seltsi esimesel euvevaheajajärgeel koosolekul 27. aug., kus ta samas valiti ka seltsi auliikmeks. Külalist paelus seltsi asjaajamise lihtsus ja koosolekutel valitsev sundimatu õhkkond. Koosolekuid peeti seltsi liikmete kortereis, sõna võeti elavalt, vestluse vormis. Koosoleku ajal tehti suitsu, joodi teed ja veinigi, enne laialiminekut aga pakuti tugev õhtusööki. Kirjades sõpradele soovitab Lõnnrot sellist vabamat verni eeskujuks ka Soome Kirjanduse Seltsile, leides selles võimalusi koosolekute elavdamiseks. ÕESI rikkalikku sõnavarakogu otsustas ta kopeerima asuda pärast matka Lõuna-Eestisse.

Lõuaa-Eestie kavatses Lõnnrot viibida kaks nädalat, aga matk kestis tegelikult seitse nädalat. Matka marsruuti on O. Kuningal õnnestunud mõneski punktis täpsustada, aga mitte täies ulatuses. Tartust lahkus E. Lõnnrot nähtavasti 28. augustil. Et soome uuriija suundus Karulasse, kus tollal oli pastoriks kirjamehena tuntud Friedrich Ferdinand Meyer (1799-1871), seda kinnitab Lõnnroti Karulast saadetud kirja ettelugemine ÕESI 5. sept. koosolekul. O. Kuningas pidas võimalikuks, et enne Rõugesse minekut käis Lõnnrot ka Harglas Faehlmanni hea sõbra Rudolf Gustav Hollmanni pool. Sellele oletusele pakuvad toetust Lõnnroti enda sõnad kirjast dr. F. R. Rabbele (18. X): ta käis "pärie Läti piiril Valga linna lähedal". Rõuge kirikukroonika dokumenteerib Lõnnroti viibimise 13. - 23. septembrini Rõuge pastoraadis sealse pastori, kooli- ja kalendrikirjaniku Carl Gottlieb Reinthali (1797 - 1872) junres.

Faehlmanni soovitusel kuulus Lõnnroti reisikavasse ka Fr. R. Kreutswaldi külastamine Võrus. Eelteate Lõnnroti võimalikust tulekust Võrru annab Faehlmann kirja teel juuli keskpaiku: "Lõnnrot on meil ju mõni päev. Ta õpib meie keelt. Ehk tuleb ka Võrule." 24. augustil küsib ta Kreutswaldilt: "Kas Lõnnrot on sinu junrde juba saabunud? Sa tunned teda ja kui Kalevala kogujat ja väljaandjat." Kreutswald võtku teda sõbralikult vastu, andku talle vajalikke teateid.

Kreutswald vastab Faehlmannile alles kuu aega hiljem, 2. oktoobril: "Lõnnrot põikas Võrule ainult möödaminnes. 23. septembri õhtul jõudis ta pärale ja peatus sinse papi juures, järgmise päeva õhtupoolikul laskis ta mulle paar tundi oma seltsi osa saada ja läks 25ndal edasi. Kahju, et ta end

kauemaks kõlta ei lasknud, mis vaese mehe vara võimeline on pakkuma, seda oleksin temaga meelsasti jaganud, aga kütkega ei võinud ma teda kinni pidada."

C. G. Reinthal märkis kirikukroonika sissekandes, et ta 24. sept. jutlustas Võrus eesti keeles. Nähtavasti jõudiski Lõnnrot Võrru koos Reinthaliga, kes viis soome külalise oma Võru kolleegi H. W. Bornwasseri poole. Võimalik, et kiirustamine lahkumisega seostus sellega, et Lõnnrot ruttas ära kasutama mõne pastori poolt pakutud soodsat küüdi-võimalust. Kuhu aga Lõnnrot edasi suundus, selle kohta andmed puuduvad. H. Niit peab tõenäoliseks, et Lõnnrot peatus tagasiteel Tartusse kas Bäpinas praost Johann Friedrich Hälleri (1786 - 1849) pool, kes oli tolle aja silmapaetvamaid keeleuurijaid Lõuna-Eestis ja oli kursis ka soome grammatikakirjandusega, või Vasteeliinas praost Carl Gottfried Masingu (1789 - 1859) pool. Sellele võiks vihjata viimaste poolt Lõnnrotile sõbralike tervituste saatmine C. Reinthali kaudu. Siiski pole välistatud ka teised võimalused, näiteks peatumised Põlvas või Kanepis. Kaheldamatn on see, et Lõnnrot Võru-Tartu vahemal tegi veel peatuse ühes või paaris kihelkonnas, kuivõrd Võrust Tartusse jõudmiseks kulus tal 17 päeva.

Jõudnud 12. oktoobril tagasi Tartusse, sukeldus Lõnnrot õige pea pingutavasse kopeerimistöösse. ÜSBI sõnavarakogud sai ta enda käsutusse 17. okt. Need osutusid oodatust mahukamateks, ümberkirjutamisele tuli arvestada vähemalt poolteist kuud usinat tööd. Kiri lektor Zittingile (nov. algus) iseloomustab töö kulgu nii: "Ehkki olen ajaga võidelnud kella viiest hommikul kella kümneni õhtul, ei aine ma siiski oma tööle lõppu saabuvat enne kui detsembri algul, sest üsnagi suured on sõnakogud, mille sinne õpetatud selts mulle ümberkirjutamiseks on lubanud. Praost Hälleri poolt seltsile lähetatud kogu kopeerimine teeb üksi ligi 800 poolepognast lehekülge. Sellest olen nüüd ümber kirjutand kolmandiku. Teised, veel kopeerimata kogud on siiski väiksemad. Kui mitte enne, siis vähemalt nüüd näen, et aega on liiga napilt. Ööpäevas peaks olema vähemalt 30 tundi, et saadaks toime tulla iga päev selle tööhulgaga, mida hommikal alustades kävatsen."

Pingutava kirjatöö kõrval leidis Lõnnrot siiski aega ka kolleegidega lävimiseks. Ta osales nii ÜSBI koosolekutel kui ka seltsi kalendritoimikonna aruteludel. 16. okt. kees-

olekul oli muu hulgas arutluse all seltsi toimetusel ilmuva "Ma-rahwa kalendri" järgmise aasta numbri käsikiri. Et lõplikku otsust ei saanud vastu võtta, valiti 3-liikmeline kalendritoimikond eesotsas Faehlmänniga. Kirjas F. J. Rabbele (12. XI) tutvustab Lõnnrot ka tulevase kalendri sisu, refererides seejuures mõnevõrra pikemalt Faehlmanni kalendrijuttu "Kribus-krabus".

Jätknvad diskussioonid ortograafia küsimustes. Nn. vana kirjaviisi kummutleb Lõnnrot juba esimeses Tartust saadetud kirjas (21. VI). Lõnnrotil ei õnnestunudki oponente veenda soomepärase ortograafia paremuses. Kirjas Zittingile nendib Lõnnrot nukralt: "Õpetatud seltsi esimehe dr. Faehlmanni ja teistega on mul aina olnud tühja tööd ja vaidlemist soome ortograafia pärast. Nad peavad seda päris kõlbmatuks ja arvavad oma kirjaviisi palju paremaks, soome keelelegi sobivaks, sel moel tõeks teha vanasõna pinnust võõra ja palgist oma silmas." Lõnnrot on soovitanud oma opponentidele vaidlemise asemel enne Soome sõita, keel paremini omandada ja alles siis kirjaviisist raakida. Mainides uusi tuuli Tallinna mail, lõpetab Lõnnrot teema mõttega, et kui tal aega oleks, tahaks ta meelaasti ÕESI järgmise koosoleku jaoks midagi soome ortograafia kohta paberile panna. Kui sellest ka muud kasu poleks, saaks ta vähemalt oma seisukohad kirjalikultki välja öelda. Selle kavatsuse ta ka teostas.

Faehlmanni ja ÕESI vastuseis soomepärasele ortograafiale seletub ilmselt eelkõige sellega, et alles aasta tagasi oli ÕES heaks kiitnud Faehlmanni esitatud vana kirjaviisi parandamissettepanekud ning vastu võtnud otsuse parandatud ortograafiat oma väljaannetes järjekindlalt rakendada. Kahtlemata Lõnnroti mõjustastel siirdus Faehlmanni mõni aasta hiljem üle soomepärasele kirjaviisile, aga vastuolude teravnedes E. Ahrensiga loobus ta ka uuest kirjaviisist. Ajaloost teame, et Lõnnroti kälv ei sattunud Tartus seekord viljakasse mulda, uus kirjaviis pääses maksvusele alles 30 aasta pärast.

Pikaks veninud kopeerimistöö sandis Lõnnroti loobuma mõttest tagasiteel Tallinnasse külastada Päämus Jehann Heinrich Rosenplänterit (1782 - 1846), kelle 40 aastat kestnud resultatiivne eesti keele uurimine oleks mõneski küsimuses võinud küllalisele kasuks tulla. Arvestades mere võimaliku kühmisega, otsustas Lõnnrot Soome tagasi pöörduda Peterburi kaudu. Kodnemaale alustas ta 8. detsembril 1844. Lõnnrot oli

Eestis hoolega täiendanud oma raamatukogu, eriti eestikeelsete väljaannetega. Neid lisandus ostu teel, aga ka kingitusena ÕESilt (viimaste hulgast peab Lõnnrot eriti väärtuslikuks Rosenplänteri "Beiträge" kõiki 20 vihikut). Raamatud ja muu isikliku kraami läkitas ta küüdihobusel Peterburi oma sõbra pastor K. V. Sirõni juurde. Et kukkur ei tahtnud hästi võimaldada postihobuste kasutamist ning midagi ei plandanud ta igavamaks küüdivankril istumisest, kus sammu sõites teekonnale oleks kulunud 8 ööpäeva, siis otsustas ta jalgsimatka kasuks. Lisaks muule lootis Lõnnrot teel oleku aega kasutada ka keeleoskuse täiendamiseks.

Kuni Narvani kulges Lõnnroti matk jalgsi. Sealst sõidutas pastor Helenius ta hobustel Kattilasse, kus Lõnnrot viibis 15. - 23. detsembrini oma ülikoolisõbra pastor J. J. Grundströmi pool. Siin kohtas ta vadjalasi, kelle keeles ta püüab selgusele jõuda, ning paneb kahel päeval vadja rahvalaulikult Anna Ivanovnal kirja suure hulga rahvalaule, peamiselt pulmalaule.

Jõudnud 26. dets. Peterburi, jätkab ta pärast paarinädalast peatust oma koduretke mööda rannateed minnes Viipuri, Hamina, Loviisa ja Porvoo kaudu Helsingisse ning sealt Iõpuks koju Kajaani.

Lõnnroti kirjadest ilmneb, et tal oli teravat alma tolleaegsete olude nägemiseks ja hädade põhjuste mõietmieeks. Teoorjuses vaevleva eesti talurahva ränkaskes olukorraga ühenduses esitab ta rea teravaid süüdistusi mõianike pihta. Kui võrd üsna pikk väljavõtte sellest on avaldatud eesti keeles Kreutzwaldi kirjavahetuse kommentaarides (III köide, lk. 44), siis pole mõtet seda kordama hakata.

Oma reisil ei peatunud Lõnnrot kunagi rüütlimõisates, leides, et mõisnikega pole tal midagi tegemist, vaid kiriklates, küllap sellepärastki, et seal oli hõlpsam keelejuhtidega kontakti luua. Küllalt objektiivse iseloomustuse esitab Lõnnrot pastorite kohta: "Papid on siin erandita haritud rahvas, peavad lugu saksa teoloogilistest ajakirjadest ja on kursis ajasündmustega. Ka paisteid kõik olema majanduslikult jõukal järjel. Siiski oleksin ma meelsamini papike Soomes 1000 rublase kui siin 10 000 rublase palgaga, sest kindlasti ma enim sureksin, kui harjuksin hoolimatult vaatama mõisnike poolt allasurutud rahva olukorda."

Eesti keele tolleaegsest olukorrast ja arengutasemest kirjutab Lõnnrot, et ta mitme asjaolu järgi otsustades peab

eesti keelt muinasaegadel arenenumaks keeleks kui soome keelt. Kui aga sakslased tulid maale ja hävitasid eestlaste nii mõnegi arenguvõimaluse, vaevalt kohta andes muule kui aastasadu kestnud orjusele, siis keele iseseisev areng seiskus. Eesti keel hakkas muganduma saksa keelega, nii et mõned liitedki omistati sealt (~~-chen~~ ~~-kene~~, ~~-lich~~ ~~-lik~~). Lõnnroti arvates on keele arengut tõsiselt takistanud ka sunnismaisus. See lõikas katki talupoegade vabamad kontaktid. Keel arenes eri kohtades, juba naabermõisateski erisuguseks, sest puudusid normaalsed võimalused tekkinud erinevuste tasandumiseks.

Täis irooniat on torge sakslastest raamatureisijate kohta. Sakslased, kes üle noatera õppisid koduseks tarbeks eesti keelt purssima, alustasid esimestena ka selle kasutamist oma kirjatöödes. Sellest peale kuni kõige viimase ajani on aina iga sakslane, kes kodusteks vajadusteks õppis pisut eesti keelt, arvanud, et ta põhjustab inimkonnale korvamatut kahju, kui ei kirjuta mõnd eestikeelset raamatut. Sellistele kirjameestele on lausa avastuseks, et eesti keeles on olemas kaks objektikäänet.

Kuivõrd teraselt märkab kogenud rahvaluuleteadlane olukorda kohapeal, näitab ta kiri Snellmanile, kus Lõnnrot peab eesti rahvaluule kogumist kiireloomuliseks tööks, sest hernhuutlased on rahvalaulu vastased ja püüavad seda hävitada. Faehlmanni ja Kreutzwaldi kirjavahetuses ja kirjutistes on märgitud sedasama.

Samas kirjas markeerib Lõnnrot ka oma Eesti-retke ja väevandunud kopeerimistöo rakendamisevõimalusi: eesti keele sõnavara näikse andvat olulist lisa soome keelele (nii ka vastupidi - soome keel saab pakkuda hüvituseks ehk enamatki eesti keelele). Eesti keele lähem tundmine on lausa vältimatu soome sõnaraamatu koostamisel, osalt sõna algupärase tähenduse leidmiseks, osalt selleks, et eesti keelest uuesti kasutusele võtta ununenud ühissõnu rootsipäraste muganduste asemele.

Aeg on kinnitanud Lõnnroti mõtet, eelkõige just vastupidise hoovusega: eriti keeleuunduse perioodil täienes eesti sõnavara mitmekümne soome laenuga.

Lõnnroti Eesti-retkel sõlmunud isiklikud kontaktid avaldasid siinsele kultuurielule oma viljastavat mõju hiljemgi. Kahjuks ei saanud küll teoks Lõnnroti siiras soov olla omakorda võõrustajaks Faehlmannile tema vastuvisiidi

ajal Soome - seda ei toimunudki. ÕESI sekretärile avaldab Lönnot sügavat kahetsust Faehlmanni varajase surma puhul: "Ka minu osavõtt leinast Faehlmanni surma puhul on suur, ma mõtlen ta isiksusele inimesena ja arstina või sellele, mis eesti kirjandus temaga kaotas. Tema portree ripub alati minu kirjutustoa seinal ja mu väike poeg [...] vaatab seda sageli, tahab ka meelsasti tema silmi ja nina oma sõrmekeste-ga puudutada. Tuleb väga kahetseda, et Faehlmanni surmaga Kalevipoja saagatsükli toimetamine jäi lõpule viimata."

Faehlmanni surma järel võttis tema ülesanded "Kalevipoja" koostamise alal ÕESI ettepanekul üle Kreutzwald. Täiendavaid lisamaterjale loodab Kreutzwald Kalevipoja kohta leida ka Soomest. Sel otstarbel pöördub ÕESI sekretär Sachssendahl Lönnoti poole ja hiljem kordab ka Kreutzwald ise oma abipalvet Lönnotile. Otsitakse andmeid Kalevipoja Soome-episoodi kohta. Lönnot vastab, et ta Kalevipoja ujumisreisist rahvatraditsioonis midagi pole kuulnud, küll aga on Kalevan pojad proosamuistendites soomlastele tuttavad. Pikalt refereerib ta kogu Kullervo sündmustikku, lisades paralleele lapi rahvaluulest. Muidugi selgus hiljem, et lootused siduda "Kalevala" ainetikku eesti Kalevipoja lugudega olid petlikud. See aga ei tähenda, et meil poleks põhjust hinnata Lönnoti püüdu kõigi talle kättesaadavate vahenditega "Kalevipoja" valmimisele kaasa aidata.

Muu juubelijutu hulgas ei ole niisiis sugugi *Migne* meenutada, et mitte ainult oma loominguga, vaid ka isiklike kontaktidega laiendas E. Lönnot tõhusalt kultuurisilda kahe hõimurahva vahel.

K i r j a n d u s

1. Anttila, A. Elias Lönnot. Elämä ja toiminta I. Helsinki, 1931, lk. 397 - 407. Kettunen, L. Elias Lönnot Virossa v. 1844. - Virittäjä, Uusi jakso 1908, nr. 1, lk. 1 - 9.
2. Eisen, M. J. Elias Lönnot Eestis. - Eesti Kirjandus, 1923, lk. 337 - 346. Suits, A. Lönnoti ja Faehlmanni kokupuuteid ja ühiseid harrastusi. - Eesti Kirjandus, 1931, lk. 157 - 169. M. Lepiku kommentaarid Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetusele: Fr. R. Kreutzwaldi kirjavahetus III, Tallinn, 1953, lk. 44.

3. Elias Lönrotin matkat II. Helsinki, 1902. Vt. ka Lönrot. E. Matkat 1828 - 1844, Espoo, 1981, lk. 413 - 443.
4. Kuningas, O. E. Lönroti viibimisest Rõuges. - Keel ja Kirjandus, 1977, nr. 4, lk. 239 - 240.
5. Niit, H. Ühe soome rahvalaulu Iðunaeestikeelsest tõlkest. - Keel ja Kirjandus, 1985, nr. 1, lk. 49 - 53.
6. E. Lönroti Eesti-matka marsruuti täpsustavad oluliselt H. Niidu poolt pärast käesolevat ettekannet Soome Kirjanduse Seltsi arhiivist leitud E. Lönroti oma käega tehtud märkmed 1844. a. kalendris. Vt. Mäe, R. Sensatsiooniline arhiivileid. - Sirp ja Vasar, 1985, 14. VI.